

TÜRKÇENİN YAPISI¹

C. F. VOGELİN ve M. E. ELLINGHAUSEN
INDIANA ÜNİVERSİTESİ

SESLER:

1. Fonemler *
2. Morfofonemler

SİNTAKS:

3. Cümle Kümeleri ve Yapı Tipleri
4. Nominativus Hali (Yalın Hal)
5. Genitivus Kuruluşu (-in Hali)
6. Akusativus Hali (-i Hali)
7. Instrumental Hal (Bağlama Hali)
8. Lokativus Hali (-de Hali)
9. Ablativus Hali.(-den Hali)
10. Dativus Hali (-e Hali)
11. Çifte Hal Kuruluşları
12. Tekrarlama

FiİL MORFOLOJİSİ:

13. Fiil Kökü Ekleri
14. Fiil Prefinal Ekleri
15. Fail-Sonekleri ve Fail Yerini Tutan Sonekler
16. İsimlerden Yapılan Fiiller

Bu yazı, İndiana Üniversitesi'nde, American Council of Learned Societies'nin arttırılmış dil çalışmaları programına göre, Türkçede yapılan araştırmaların yayınlanan ilk neticesidir. Bize malûmat veren kimseleri, mıknatıslı şerit, fonograf plak cihazı ve daha bir çok araçları sağladıkları için bu kurumlara teşekkür etmek borcumuzdur. Diğer birçok şahıslara da duyduğumuz şükran büyüktür: Bu arada The Intensive Language Program of the ACLS direktörü I. M. Cowan'ı ve İndiana Üniversitesinin Akademi Başkanı H. T. Briscoe'yu, bilgilerinden faydalandığımız Türkçe Öğretmenleri I. H. Eğilmez, N. Key, V. Dağ'ı. fonetik ve morfoloji mes'elelerini, akademik işlerinden zaman ayırıp, bizimle münakaşa ettikleri için Ankara'dan Kutsi Beğdeş'le İstanbul dan Muzaffer Erselçuk'u ve İsveç'te, Lund Üniversitesinden (1.10) Swen Ljöjblad'la İndiana Üniversitesinden Norman A. Mc. Quown'ı (14. 6. fM.) anmak isteriz.

* Journal of the American Oriental Society, Volume : 93, Number I, March 31, 1943 den alınan bu makaleyi Türk dilinin yapısı hakkında değerli ve yeni bir çalışma örneği olarak kabul ettiğimiz için okuyuculara aynen sunmağı uygun gördük. (Çevirenler.)

İSİM MORFOLOJİSİ :

17. Fiillerden Yapılan İsimler
18. Prefinal isim Ekleri
19. İsim Son Ekleri

KELİME KÜMELERİ :

20. Fiil İsim Homonimleri
21. Sınıflandırılmamış Ekler

BAHİS 1. FONEMLER

1. 1. Üç boyutlu vokal sistemi:

i	(ü)	(u)
	(ö)	(o)

İlk buut, dar vokallerle geniş vokaller arasındaki tezattır. Yukarıki şemada dar vokaller ufki çizginin üstünde, geniş vokaller de ufki çizginin altındadır, "kır,, la "kar,,ı karşılaştırınız.

İkinci buut, (şemada amudî çizginin soluna düşen) ince vokallerle (amudî çizginin sağına düşen) kalın vokaller arasındaki tezattır. "ev,, le "av,, ı karşılaştırınız.

Üçüncü buut, (parantez içine alınmayan) düz vokallerle, (şemada parantez içine alınan) yuvarlak vokaller arasındaki tezattır, "baş,, la "boş,, u karşılaştırınız.

1. 2. Vokal uzunluğu. Üç buutlu vokal sistemindeki sekiz vokalden dördü i, u, e, a arasına uzatılır, bunların uzunluğunu, üst üste iki nokta¹ koyarak gösteriyoruz, i:, u:, e:, a: Türk kelimelerinin pek çoğunda, üç buutlu sistemdeki vokallerin normal uzunluğu hâkimdir; uzatılmış vokaller galiba sadece bazı lûgatlarda görülür. "Kar,, la "kâ:r,,ı, "u: mu:mi:, ile "umum,, u, "te: sir,, le "emir,, i karşılaştırınız.

Uzatılmış a: vokali, nida olarak başta kullanılan kelimelerde, burundan söylenebilir; biz bunu vokalin altına hususî bir işaret koyarak göstereceğiz (ha:).

¹ Türkiye'de harf inkılâbından sonra tesbit edilen imlâda, böyle bir işaret kullanılmaz, biz fonemlerin yazılışında Türk imlâsını kullanmakla beraber, icabettikçe bazı işaretler koyuyoruz.

1. 3. iki buutlu konson sistemi:

dudak patlayıcıları	b	P
diş eti „	d	t
damak „	c	ç
[afrikeler]		
damaklaştırılmış „	(g[^], g)	(k[^], k)
küçük dil „	g	k
dudak sızıcıları	v	f
[dil - diş]		
diş eti sızıcıları	z	s
damak „	i	ş

ilk buut, (yukarıki şemada amudî çizginin soluna düşen) sürekli, kansonlarla, (amudî çizginin sağına düşen) süreksiz kansonlar arasındaki tezattır.

İkinci buut, (ufkî çizginin üstündeki) patlıyıcı kansonlarla, (ufkî çizginin altındaki) sızıcı kansonlar arasındaki tezattır. İkinci buuttaki tezatlar tam değildir. Dudak patlıyıcıları (b, p) ile, bir sistem dahilinde tezat teşkil eden (v, f) var ama, bunlar fonetik bakımından dudak sızıcıları olmaktan ziyade dudak - diş sızıcılarıdır. Damak patlıyıcıları c, ve ç ile bir sistem dahilinde tezat teşkil eden damak sızıcıları var: (j ingilizce azure; ş ingilizce ship kelimelerinde olduğu gibi), fakat bunlar (fonetik bakımından c ingilizce judge ve ç ingilizce church kelimelerinde olduğu gibi) afrikedir. Küçükdil patlıyıcıları var ama bunlarla tezat kuracak sızıcılar yok.

Bizim burada bağlı kaldığımız resmî Türk imlâsında, damaklaştırılmış sürekli patlıyıcı (**g[^], g**) ve süreksiz patlıyıcı (**k[^], k**) de iki ayrı işaretle gösterilir, g ve k ince vokallerden önce yazılır (gök, git; köprü, kitap) gibi, **g[^]** ve **k[^]** ise kalın vokallerden önce yazılır (rüzgâr, bezirgan, sükût, dükkân, kâ: nun). Küçükdil patlıyıcısı k, kalın vokallerden önce bir işaretle yazılır. (Ka: nun) da olduğu gibi; aynı şekilde küçükdil patlıyıcısı g, kalın vokallerden önce bir işaretle yazılır (garp, yega: ne, gurultu) da olduğu gibi. Böylece üzerinde sirkonfleks bulunmayan (g, k) ince vokallerden önce damaklaştırılmış patlıyıcılar, kalın vokallerden önce gelince de küçükdil patlıyıcılarını gösterirler; kendilerinden sonra sirkonfleks konan sürekli, süreksiz kansonların ikisi de (**g[^], k[^]**) kalın bir vokalden önce damaklaştırılmış bir patlıyıcı kullanıldığını gösterirler.

Bundan başka, Türk imlâsında, yer yer, uzunluk fikrini telkin etmek için vokaller üzerine sirkonfleks konuyorsa da biz vokal uzunluğunu göstermek için üst üste iki nokta kullandık (1.26).

1. 4. Sürekli patlıyıcılar, kelimelerin başında, ortasında görünürlerse de sonunda hiç görünmezler; iki buutlu sistemdeki diğer kansonlar, kelimenin başına, ortasına, sonuna gelebilirler.

1. 5. Geriye kalan Türk konsonlan sistemli tezatlar kurmazlar:

dudak -burun [konsonu] m
damak-burun [„] n
ince akıcı [konson] (l^h, l)
kalın akıcı [„] l
diş eti kayıcı [konsonu] r'
damak kayıcı [„] y
küçükdil kayıcı [„] ğ
gırtlak patlıyıcı [„] ?
gırtlak soluma [„] h

Bu konsonların beşi: m, n r, y, h kelimelerin her yerine, başına, ortasına, sonuna hiç bir kayda bağlanmadan gelebilirler. Yukarı şemadaki diğer konsonların yeri ise şu yeya bu şekilde kayıtlandırılmışlar.

1. 6. Gırtlak patlayıcısı, (Şimal Almancasındaki "auch,, şeklinde gırtlak çarpmasına benzer), kelimenin ne başına, ne sonuna, sadece ortasına, vokaller arasına, yahut da bazı üst üste sıralanmış konsonlardan sonra gelir. Gırtlak patlayıcısının serbest variantı sıfırdır, ama bu gırtlak patlıyıcısı heceler bir birinden ayrıldığı zaman izini belirtir: "sa?at,, a mukabil "sa-at,,; "sür?at,, a mukabil (heceler ayrılınca sür-at); "surat,, la karşılaştırın (hecelere ayrılınca bu kelime su-rat olur).

1. 7. Küçükdil akıcısı ğ (Şimal Almancasında "sagen,, deki "g,, ye benzer) kelimenin ortasında ve sonunda bulunur, kelime başında ğ bulunmazsa da vokallerden sonra gelebilir. Bi 'biri ardınca, ince vokalle birlikte "ğ,, bir diftonk tesiri yapar: "eğ,, fontik bakımından "ey,,e benzer, (değnek, heykel). Fakat bir biri ardınca kalın vokallerden sonra gelen "ğ,, bir diftonk tesiri yapmaz: "ay,,, "ağ,, a hiç benzemez : (çay ve dağ gibi); "ğ,, den önce kalın vokallerin gelmesi, bir uzatılma ve dil, vokal vaziyetinden küçükdil vaziyetine doğru giderken de, bir merkezileşme intibai uyandırır.

1. 8. İnce "l,, (İngilizce little kelimesinin başındaki "l,, ye benzer) ile kalın "l,, (İngilizce little daki son "l,, ye benzer) yi gösterirken Türk İmlâsına tabi olduk: ince "l,, iki işaretle yazılır, ince vokallerden önceki "l,, ve kalın vokallerden önceki "l^h, (lüzum, lâzım); kalın vokallerden Önceki kalın "l,, bir işaretle yazılır (lağım).

1. 9. İki buutlu sistemin konsonları (1.3) ve tezatları olmıyan konsonlar (1.5) arka arkaya sıralanabilirler.

Kelime başında yan yana gelen konsonlar: Bunların birincisi iki buutlu sistemden, ikincisi de tezatsız konsonlardan olur ; "Fransızca,, kelimesinde olduğu gibi. Kelime başında diğer konsonların yan yana gelmesi seyrek görülür; "sp,, ile başlayan yabancı bir kelime, dile alınırken, başa bir vokal getirilerek türkçeleştirilir: "ıspor,, olur.

Kelime sonunda yan yana gelen konsonlar-. Bunların birincisi çok defa tezatsız konsondur (r, l, n, h gibi), ikincisi de çok defa iki buutlu sistemden bir sızıcı veyahut bir patlıyıcıdır: "kurt, fark, harf, tarz,

harp, ders, ferş, künk, cilt, kalp, taht,,; fakat bunları "dost ve çift,, le karşılaştırınız.

Kelime ortasında yan yana gelen konsonlar: ya (a) jeminânt, yahut birbirinin aynı konsonlar, (b) birbirinin aynı, olmyan konsonlar, yahut da (c) üç konson olur.

Yan yana jeminânt (çift) konsonlar, uzun konson olarak görülürler; bizim kullandığımız malzemede "kk, tt, dd, ff, vv, ss, şş, zz, mm, nn, ll," rr, hh, yy,, şeklinde örnekler var, şüphesiz bunlardan başkaları da bulunabilir.

Kelime ortasında yan yana gelen iki konson, hece sınırlarını çizer: birincisi ilk heceyi bitirir, ikincisi ondan sonraki heceye mal olur. Bu türlü yan yana gelen konsonların ekserisi-şunlardır:

(1) Sürekli yahut süreksiz patlıycılardan önce tezdı olmyan konsonlar: "kertenkele, çengel,,;

(2) Sürekli yahut süreksiz patlıycılardan Önce sürekli sızıcı: "mevki, ızgara,,;

(3) Yalnız süreksiz patlıycıdan önce herhangi bir süreksiz konson: "ahçı, şapka,,;

(4) Süreksiz sızıcıdan önce süreksiz patıyıcı; sürekli sızıcıdan önce sürekli patıyıcı: "nabzım, akşam,,;

(5) Sürekli yahut süreksiz sızıcılardan Önce diğer sürekli yahut süreksiz konsonlar: "cezve, kahve, şahsi,,;

(6) "l,, yahut "r,, den Önce sürekli yahut süreksiz her hangi bir konson: "âbla, bakla, kibrit, köprü,,;

(7) Burun konsonlarından önce sadece "p, t, k, c,, yahut "ç,,: atmaca, içmek, ecnebî,,;

(8) Burun konsonlarından önce sızıcılar ve tezatsız konsonlar: "esmer, değnek,,;

(9) Hiç bir zaman "ğ,, den önce gelmemek üzere "y,, den önce her hangi bir konson: "dünya, eşya, papatya,,.

Ortada yan yana gelen üç konson, iki konsondan sonra, müteakip heceye ait bir patlıycıdan, "l,, veyahut da bir burun konsonundan ibarettir: "kıskançlık,,.

1. 10. Türkçede 37 linear (hattî-harfi) fonem bulduk : bunların 8 i 3 buutlu vokal (1. 1.); 4 ü uzun vokal (1.2.);'16 sı iki buutlu konson (1. 3) ve 9 u tezatsız konson (1. 5).

Vokaller üzerine, kelimeler arasına, yahut da cümle sonuna yazılan 8 linear olmyan (nort-linear) fonemi göstermek için, işaretler kullanmak suretiyle, Türkçede vurgu, ton ve telâffuz (juncture - mafsallanma) hakkındaki bilgimizi hülâsa edebiliriz.

Vokaller üzerinde:

(1) / (kuvvetli vurgu işareti)

Kelimeler arasında:

- (2) Fasıla (önce gelen kelimenin son vokali üzerinde terennüm eder gibi bir vurgu; kapalı telâffuz).
- (3) ≠ (önce gelen kelimenin son vokalinde yükselen vurgu; açık telâffuz).
- (4) , (önce gelen kelimenin son vokalinde muvazene tonu; açık telâffuz).
- (5) ; (önce gelen kelimenin vurgu alabilen son vokalinde hafif vurgu).
Cümle sonlarında:
- (6) ! (cümlelerin son kelimesindeki vurgu alabilen en son heceye, kuvvetli vurgu işareti konmamışsa, vurgusuzdur).
- (7) ? (muvazene tonu, cümledeki son kelimenin vurgu alabilen en son hecesine düşer).
- (8) . (hafif vurgu, cümledeki son kelimenin vurgu alabilen en son hecesine düşer).

Kuvvetli vurgu virgül tonlanması için, 21.4., son paragrafa bakınız.

Bir terakibi teşkil eden parçalar, bu makalenin her yerinde birbirine tire ile bağlanmış ve tek bir şekil gibi linear olmıyan fonem işaretleriyle gösterilmiştir.

Yukarıda parantez içindeki tariflerde, vurgu alabilen son vokal, enklitik eklerden önce gelir (enklitik ek fiillerin yahut fiil müştaklarının failini göstermek üzere kullanılan son vurgusuz ektir: 15.1; 16.5,8).

Bazı ekler, kendilerinden önceki vokalde kuvvetli bir vurguya ihtiyaç gösterirler. Bazı iki heceli kelimelerin ilk heceleri vurgulanır: "fakat, evet, belki, anne, yârın, soba, amca gibi,,; birinci yahut ikinci hecesi kuvvetle vurgulanan uzunca isimlerin sayısı nisbeten azdır; "merhaba, tabanca, tulumba, ustura gibi,,. İki heceli ve daha' uzun kelimeler kuvvetle vurgulanmaz, sadece son hecede fasıla ile işaret edilen terennüm vurgusu duyulur (yukarda, 2). Vurgu alan vokalden geriye doğru, bir aşırı, her vokal, daha az vurgulanır. Bu, bir aşırı otomatik olarak vurgulanma, ayrı bir işaretle gösterilmez.

Muvazene tonu, (yukarda, 4) nisbeten yüksek, hafif vurgudur, kuvvetli vurgunun yüksekliği ile hafif vurgunun tekit kuvvetini kendinde toplar.

Noktalı virgülle gösterilen, (yukarda, 5) hafif vurgudan önce vokaller bir aşırı vurgulanır; nokta ile gösterilen (yukarda, 8) hafif vurgudan önce, aynı kelimedede daha başka hafif vurgulu vokaller gelir, bu vokaller bir aşırı gelen vurgudan ziyade, daha tekitli (emphatic) ve yüksekte, daha az tekitli ve hafif tona doğru uzanıp giden bir tesir yapar.

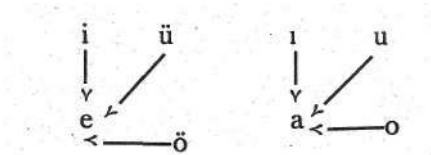
Kelimeler arasında linear olmıyan işaretlerden üçü (yukarda, 2, 3,4) sarıh olarak açık veya kapalı talâffuzu gösterirler; noktalı virgülden sonra telâffuz, isteğe göre açık da olur kapalı da.

Türkçede vurgu ile tonu göstermek kolay değildir. Biz iki türlü vardım gördük: bir yandan mıknaatılı şeritle (the Western Electric Mirrophone) tesbit edilmiş kısa Türkçe ibareleri dinledik; bir yandan da kendi fonetik intihalarımızı Swen Liljeblad'ınkilerle karşılaştırdık; onları tam bir hassasiyetle işiten İsveçli Swen Liljeblad bize tam iki ay bol bol yardımda bulundu.

BAHİS 2. MORFOFONEMLER¹

2, 1. Vokal ahengi. Formüllerimizde görülen "x,,in yani belirli vokalin şekli ya aynı morfem içinde, hemen kendinden önce gelen vokale yahut önceki her hangi bir morfemin vokaline bağlıdır: bu önceki vokale biz tesir vokali adını verdik. Tesir vokali üç buutlu sistemdeki sekiz vokalden her hangi biri (1. 1.); yahut mukabilleri olan üç buutlu vokaller gibi, uzatılmış vokallerden her hangi biri (1. 2.); yahut da, bir kaç isimde tesiri "i,, ninki gibi olup da, formüllerde işareti altına bir vokal konmadan sirkonfleksle gösterilen, altı boş sirkonfleks olabilir (bu sirkonfleks, vokal üstündeki sirkonfleksle karıştırılmamalıdır: vokalin ahenk tesiri sirkonfleks olsa da olmasa da aynıdır). İki çeşit belirli vokal vardır, "x⁴,, ve "x²,,. Belirli vokalin fonem şekli, üç buutlu sistemdeki dört dar vokalden, yahut geniş düz iki vokalden her hangi biri olabilir; vokal ahengine göre, yuvarlak geniş vokaller "ö,, ile "o,, hiç bir zaman belirli vokal olmazlarsa da, tesir vokali işini görebilirler. Bu "ö,, ve "o,, vokalleri genel olarak sadece kelimelerin ilk hecesinde bulunurlar.

2.2. "x²,, tipi vokal ahengi:

Belirli vokal, "x²,, nin fonem şekli, tesir vokali ince vokalse "e,,; tesir vokali kalınsa "a,, olur. Yukarıki şemada oklar tesir vokalinden - belirli e yahut a vokallerine gitmektedir. Tesir vokalinin kendisi "e,, yahut "a,, olursa belirli vokal, tesir vokalinin aynı olur.

Meselâ çoğul eki formülü "-lx²r,, dir. Bu ekin fonem şekli, son vokali ince bir unsura takıldı mı "-ler,,; son vokali kalınsa "-lar,,dır: "kibritler, üzümler, gözler, mektepler sınıflar, mumlar, kollar, saçlar,, gibi.

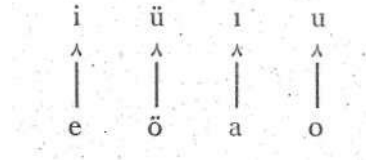
Çok heceli bir kelimenin önceki vokalleri ne olursa olsun yalnız "-lx²r,, ekinden hemen önceki vokal "x²,, nin şeklini belirtir: esa: retler,,.

¹ Morfofonem formülleri bundan sonraki bahislerde italikle gösterilmiştir. Fonem imlâları ise italikle gösterilmemiştir.

Uzun, tesirli vokallere misal: "kâ: rîâr,,.

Altı boş sirkonfleks vokallerine misal: "saat [^], kalp [^],,; altı boş sirkonfleks vokali "i,, vokali değerindedir: "saatler, kalpler,,

2. 3. " x⁴,, tipinin vokal ahengi:

Belirli vokal, "x⁴,, dört dar vokalden birinin şeklini alır: tesir vokali ince ve düzse, "i,,; tesir vokali ince ve yuvarlaksa. "ü,, tesir vokali kalın ve düzse "ı,,; tesir vokali kalın ve yuvarlaksa "u,, olur. Yukarıki şemada oklar tesir vokallerinden belirli vokallere doğru gitmektedir. Tesir vokalinin kendisi dar bir vokalse, belirli vokal, dar vokalin aynı olur. Meselâ birinci şahıs mülkiyet ekinin formülü " -x⁴m,, dir; bu ekin fonem şekli tesir vokaline göre " - im, - üm, - im, - um,, olur: "kibritim, üzümüm, gözüm, mektebim, sınıfım, mumum, kolum, saçım; esa: retim, kâ: rım,,; ve "i,, değerindeki altı boş sirkonflekslerden sonrada (saat [^], kalp [^]): "saatim, kalbim,, de olduğu gibi.

2,4. Yukarıda sözü geçen çoğul eki "-lx²r,, ve birinci şahıs mülkiyet eki " -x⁴ m,, de olduğu gibi, eklerin çoğunda yalnız bir belirli vokal bulunur. Takriben üçte birinde ise iki belirli vokal bulunur. Bu belirli vokallerin ikisi de istikbal eki- "(y) x²c x²k (14. 3) de olduğu gibi, x²; yahut çoğul ikinci şahıs mülkiyet eki -x⁴ nx⁴z (19.1) de olduğu gibi ikisi de x⁴, yahut fail yerini tutan son ek -(y) x⁴nx² (15.5) de olduğu gibi ilk belirli vokal x⁴, ikincisi x²; yahut çoğul birinci şahıs iltizamî sigasının fail son eki -x²l.x⁴m (15.3) de olduğu gibi birincisi x², ikincisi de x⁴ olabilir. Bir ekte, seri halinde, yanyana iki vokal oldu mu (bir kelimedede de iki ek bulundu mu) ilk belirli vokalin fonem şeklini kendinden önce gelen tesir vokali tayin eder; o zaman o "belirli vokal de kendinden sonraki belirli vokal için tesir vokali işini görür ve bu hal vokaller serisinin sonuna kadar böylece devam edip gider.

istikbal eki -(y) x²cx²k, "git-, düş-, öp-, sev-, kız-, unut-, dal-; kal-,, dan sonra "gidecek, düşecek, öpecek, sevecek, kızacak, unutacak, dalacak, kalacak,, olur.

Çoğul ikinci şahıs eki -x²nx⁴z ; yukarda misal olarak (2,2,3) de kullanılan isimlerle karşılaştırınız: "kibritiniz, üzümünüz, gözümüz, mektebiniz, sınıfınız, mumunuz, kolunuz, saçınız, esa: retiniz, kâ: rınız, saatiniz, kalbiniz,,; bunlarla yanyana gelen iki ek serisini de karşılaştırınız: «kibritleriniz, saçlarınız,,. Yukarda misal olarak verilen fiiller, fail yerini tutan son ek -(y)x⁴ncx² ile şöyle olur : "gidince, düşünce, öpünce, sevince, kızınca, unutunca, dalınca, kalınca,,.

Aynı fiillerden sonra çoğul birinci şahıs iltizamı fail son eki $-x^2lx^4m$ de "gidelim, düşelim, öpelim, sevelim, kızalım, unutalım, dalalım kalalım,,.

2.5. Eklerin bir kaç müstesna, hepsinde bulunan belirli vokallere mukabil, formlerde büyük harflerle gösterdiğimiz sabit vokalleri taşıyan bir takım ekler vardır. Bu sabit vokaller hiç değişmez; onun için bunlara bir önceki tesiri vokali de tesir etmez; ama sabit vokalin kendisi bir sonraki belirli vokal üzerinde tesir vokali işini görür "defter,, le "defterdar,,ı karşılaştırınız: -dAr ekinin fonem şekli "-dar,, da, ince vokalden sonra geldiği halde, kalın vokal kalmıştır, şimdi bir de defterler,, le "defterdar,, ı karşılaştırınız.

Bir ekte hem belirli vokal hem de sabit bir vokal bulunabilir, yer ismi eki $-x^2stAn$ (18.14) de olduğu gibi : Türküstan (Türk).

2.6. Birleşmelerde, meselâ vokalle biten bir morfome vokalle başlayan bir ek bağlandığı zaman, morfemin vokali kaldığı halde ekin vokali hazfedilir. Böylece birinci şahıs mülkiyet eki olan $-X^4m$ ile "anne,, kelimesi birleşince "annem,, olur, (ekin belirli vokali olan x^4 hazfedilmiştir.) İlk morfemin sonunda vokalle biten bir ek bulunsa bile, sonradan gelen ekin vokali düşer. Böylece "bas-,, filine, isim yapan $-m x^2$ eki gelince, "basma,, olur; buna da birinci şahıs $-x^4 m$ "eki katılınca, x^4 vokali düşer: "basmam,, olur.

2.7. Tek bir ek vardır ki belirli ve hazfedilmez bir vokalle başlar. Bu eki biz $-X^4yOr$ (14.2) olarak, içten sandhi (internal sandhi) tarzında, vokal kaybetmediğinden büyük X le, kendinden önceki vokallerin tesirinde kalmıyıp değişmediğinden de (2.5) büyük O ile gösteriyoruz. X^4yOr vokalle biten morfemlerden sonra gelince, morfemin son vokali hazfedilir ve morfemin son vokalden önce gelen vokal de tesir vokali işini görür: "temizle-, temizliyor; üfle-, üflüyor; Öfle-, öflüyor; terle-, terliyor; hatırla-, hatırlıyor; susa -, susuyor; yolla-, yolluyor; kana-, kanyor,,.

2.8. On iki kadar ekin ilk konsonu yan vokal (y) dir ve ek formüllerinde parantez içinde gösterilir. Bu, vokale yakın konson, fonem bakımından kendinden önce gelen ve vokalle biten bir morfemden sonra kendini gösterir; bir önceki morfem konsonla biterse vokale yakın konson görünmez, böylece bağlama eki $-(y) lx^2$, "su,, dan sonra "suyla,,,"buz,, dan sonra "buzla,, şeklinde görünür. İstikbal eki $-(y)x^2 cx^2 k$ "kana-,, dan sonra "kanayacak,,,"kal-,, dan sonra "kalacak,, olur.

2.9. Bir kaç ekin de ilk konsonu, vokale yakın (n) dir. Genitivus eki $-(n)x^4n$ de, bu vokale yakın konson, fonem bakımından daha önce gelen ve vokalle biten her hangi bir morfemden sonra kendini gösterir, konsondan sonra kalmaz. Böylece "oda,,,"odanın,,,"odası,,,"odasının,, olursa da "ev,,,"evin,, halini alır. İlk konson olarak, vokale yakın (n) kullanılan öbür ekler için, bakınız (bahis 6, 8, 9, 10).

2.10. Sadece üçüncü şahıs mülkiyet gösteren $-(s)x^4$ ekinin ilk kon-

sonu vokale yakın (s) dir, bu da vokalden sonra gelirse yerinde kalır, konsondan sonra kaybolur. Böylece "ata,, "atası,, olduğu halde, "at,, "atı,, olur.

2.11. Genel olarak vokaller tekerrür ettikleri için haploloji bakımından, son hecesi (ekseriya r veya m, n, l, z) konsonlarından biri olan iki heceli kelimelerde, (i veya ü, ı, ve ya u) gibi dar vokallerden birinin kaybolduğu görülür. Son konsondan önceki vokal, x⁴ le yahut sabit ve dar bir vokalle başlayan bir ek ilâve edilince kaybolur. Haploloji bakımından, kaybolan vokal x⁴ ün fonem şeklini tayin ettiği için tesir vokali işini görür. Böylece "kâbir,, "kâbrin,, olur, (ilk hecenin vokali tesir vokali olsaydı, yukarı kelimelerdeki - x⁴m formülü, -im yerine, - im şekline girerdi.); aynı şekilde, "vakit,, de "vaktim,, olur.

"i,, nin kaybolması, "fikir, fikrim; ilim, ilmim; nehir, nehrim; beyin, beynim; emir, emrim ; isim, ismi; resim, resmi, resmi.,

"ü,, nün kaybolması, "ömür, ömrüm; göğüs, göğsü; (fakat ek, konsonla başladı mı, haploloji bakımından vokal kaybolmaz : "göğüsleri,, "göğüslük,, gibi).

"ı,, nın kaybolması, "kısım, son kısmı; nasır, nasrın; bağır, bağrım; asır, asrı; ağız, ağzım; alın, alnım; nabız, nabzım; karın, karnım; şahıs, şahsi.,

"u,, nun kaybolması, "oğul, oğlum; boyun, boynu; burun, burnu; nutuk, nutku.,

2.12. Haploloji bakımından ve diğer sebeplerle vokalin kaybolmasına misaller, yer yer, yahut ta bazı ek veya ses serilerinin bir özelliği olarak görülür.

Ara sıra fiillerde de iki heceli isimlere benzer bir haploloji olabilir (2.11) : "ayır-, ayrıl-; yanıl-, yanılış; buyur-, buyrun!,, gibi. Yer yer görülen diğer hallerde, öyle anlaşılıyor ki haplolojiye, kalın vokallerle ince vokaller arasındaki benzerlik sebep oluyor; oyun, oyna-; cerahat (-t eki ile) cerha. Bazı eklerden önce tekerrür eden seriler "kik,, şeklinde, bazılarında önce de "kk,, olarak görülür; yahut ta "kik,, ihtiyarî olarak "kk,, olabiliyor: "hakikat, hakkınız var; bir dakika, bir dakka,, da olduğu gibi. Kendinden önce dar veya geniş bir vokal gelen l ve r den sonra kozatif [Faktitif] eki-x⁴t (13.5) x⁴ü kaybeder: "şaşırt-, şaşırt-; düzel-, düzelt-, de olduğu gibi.

2.13. y- vokalden önce, "e,, serisinde, "e,, fonemi yerine, "i,, konur. Meselâ : "benze-, adama benziyecek ; de-, diyebildi; ye-, yiyecek,, de olduğu gibi.

-(y)le den önce "u,, nun yerine "ö,, nün geldiği seyrek görülür: "bu, şu; şöyle, böyle., Y den önce a yerine ı nın geldiğini gösteren diğer misaller İstanbul şivesine has olabilir.

2.14. Vokalle başlayan bir ek patlıyıcı bir konsonla (1.4) biten bir kelimeye ilâve edildi mi, kelime sonundaki p, t, ç, k kalabilir; yahut kelime sonundaki p, t, ç yerine karşılıkları olan sürekli patlıyıcı b, d, c gelir, süreksiz k yerine ise vokallerden önce sızıcı ğ gelebilir. Formüllerde vokallerden önce de süreksizliklerini muhafaza eden ve kelimele-

rin sonuna gelen p, t, ç, k yi biz büyük harflerle gösterdik; bunlar, sabit, süreksiz konsonlardır. Öteki süreksiz patlıyıcı konson serileri yerine süreklileri ve ğ gelebilir. Şu kelimeleri karşılaştırınız: (at "isim,, la aTı; adım, atım; Arap, toP; Arabım, tapum; hariç, İÇ: haricen, içeri; sokak, yüK; sokağım, yükü.) Süreksiz patlıyıcılar yerine sürekliler ve "ğ,, nin gelmesi hakkındaki hükümlerimizi biz kelime sonu durumu bakımından verdik. Bunun tersine bir hüküm verecek olursak kelime ortasındaki p, t, ç, k kelime sonunda kalır; halbuki b, d, c yerine, kelime sonunda karşılıkları olan süreksiz patlıyıcılar gelir; ama kelime ortasındaki ğ yerine, kelime sonunda her zaman K gelmez: yukardaki misallerle birlikte "dağım,, ve "dağ,, da olduğu gibi, burada kelime ortasındaki "ğ,, kelime sonunda yine "ğ,, olarak kalıyor.

2.15. Hem sabit hem de değişebilen süreksiz patlıyıcılar, kelime ortasında yanyana gelen konsonların ilki olurlar. Sabit, süreksiz patlıyıcılarla yerlerini sürekli patlıyıcılara bırakabilen süreksiz patlıyıcıları (küçük dil patlıyıcısı K yerine küçük dil sızıcısı ğ gelebilmeli) birbirinden ayırd edecek delili bulmak için öyle bir morfoloji vaziyeti olmalı ki, bu vaziyette, kendinden sonra, bir ilk harfi konsonlu bir de ilk harfi vokalli ekler gelen ve patlıyıcı ile biten bir morphem bulunsun.

Birbiri ardından " l ,, veya " m ,, den önce gelen sabit P.T.Ç.K. örnek (P nin sabitliğini anlamak için bu kelimeyi "öpülmek,, le karşılaştırınız); işitmek (işitilmek); bükmek, (bükülmek); kokuyor, (kokuyor); geçmek (geçiyor); akıtmak, (akıtıyor); yumurtla- (yumurta).

Birbiri ardından " l ,, veya " m ,, den önce gelen değişebilen p,t,ç,k, gitmek (ve git- deki t nin yerine d nin gelebileceğini göstermek için bu kelimeyi "gidelim,, le karşılaştırınız.); gelecek misiniz? geleceklerle (geleceğim); kalıpla - (kalıbı); kucakla - (kucağım); kıskançlık (" kazanç ,, ı "kazancım,, la karşılaştırınız).

2.16. "k,, ile biten bir morfemin "i,k,, si, küçültme eki cx²x den önce "c,, ile yanyana gelmez; çünkü morfemin sonundaki "k,, bu ek gelince düşer: ufak, ufacak gibi. Küçültme eki tekrarlanabilir: ufacık gibi. Ama -cx²k eki morphem sonundaki başka konsonlarla yanyana gelebilir: bademcik gibi.

2.17. Konsonla başlayan ekler arasında iki seri patlıyıcı vardır: sabit, süreksiz P,T,Ç,K; bir de sürekli b, d, c ve g gibi (ğ değil) patlıyıcılar. Konsonlar kelimenin ortasında yanyana gelir ve birinci konson da süreksiz olursa, sürekliler yerine süreksiz patlıyıcı, g yerine k gelir, çalgı, vergi, uygun, çizgi (ama bunu "içki,, ile karşılaştım); okudu (bunu da "öptü, gitti, geçti, koktu, koştı, bastı,, ile karşılaştırınız); almanca (fakat "arapça,,); uyandırıyor (ama "çalıştırıyor,,); yazdıktan (ama "koştuktan,,); hamamcı (ama "çöpçü,, , "balıkçı,, , "yolda,, , "yoldan,, , ama "sokakta,, , "sokaktan,,).

2.18. Morfofonem ve morfoloji yollar [processes]. Bu bahiste ele aldığımız, mihaniki veya otomatik fonem değişimleri, bir tek morfoloji

yolunun yani sona ek gelişinin neticeleridir. Morfemin son vokalinden sonra yarı vokal (y), (n), (s) nin kullanılması (2.8-10); kaideli ve yer yer haploloji bakımından vokal düşmesi (2.11-12); morfemdeki son vokal ve patlıyıcıların şekil değiştirmesi (2.12-15); morfemin son konsonunun düşmesi (2.16); eklerin ilk patlıyıcılarının şekil değiştirmesi (2.17); bütün bunlar ekleme ve sınırlandırılmış kelime diye (yani sadece kelime sonunda süreksiz patlayıcılar gelir diye) anlatıldı. Bundan sonraki bahislerde, sintaks, morfoloji ve kelime kümelerile ilgili unsurlar, dört yol halinde ifade edilecektir: birleştirme, kelime sırası tekrarlama, eklendirme.

Fonem değişmesi ve düşmesi ile ilgili morfofomenlerden (2.1-17) birleştirme, kelime sırası, tekrarlama ve ek ilâvesi (bahis 3 - 21) yollarından başka geriye aşağıdaki morfoloji yolları veya morfofomen değişimleri kalır:

Ön ek ilâvesi, metatezis, vokal ablavtı. Bunları belirten sınıf şudur ki, bir morfoloji yolu mu yoksa otomatik bir morfofonem değişmesi mi bahis mevzuudur, bunları sarıh olarak söylemek güçtür: Türkçede paralel misaller seyrek görülüyor. Türkçe konuşan bazı kimseler, yabancı dillerden alınma (Arapça veya Acemce) şekiller arasında paraleller gösterebiliyorlar.

2.18. 1. Türkçede ön ek ilâvesi, son ek ilâvesi ve ön ek alan morfemde daha başka değişikliklerle birlikte oluyor. Meselâ "rahat, istirahat?et-; sarf?et- masraf, tasarruf?et-; teftiş?et-, müfettiş; hesa : p, muha:sebat; zafer, muzaffer; acaba, ta:cüp,,. Morfemde değişiklik olmazsa, terkipte, ön ek gibi duran unsurlar, sıfat işini gören kelimeler gibi görünürler: mevcut, na:-mevcut; kabil, na:- kabil; tabi?i, gayri - tabi?i, gâyri-kabil gibi.

2.18. 2. Metatezis. Bu hususta teftiş- (yukarda fiil kuran -?et den önce) ile "fettiş,, i (yukarda mü- ön ekinden sonra) ; "ifade?et-, fâide,,; "idare?et-, daire,, yi; "ihracat, ihracet- ve birde hariç,, i karşılaştırınız.

2.18. 3. Son ek ilâvesi ve haploloji bakımından düşme yoluyla birlikte olan vokal ablavtı: "na: zik, nezaket; ca: zip, cezbet-; hukû: met, hükümdar, hükmet-, ha : kim; kitap, kütüpa : ne; hisset, hassas,, gibi. Haploloji kaybı olmadan veya son ek ilâve edilmeden vokal ablavtı: "şair, şiir; masraf, müsrif; kitap, kâtip; a:lim, ilim,, gibi.

(Devam edecek)

Çevirenler: SAFFET KORKUT ve VECİHE KILICOĞLU